

Економічна теорія і соціологія

ВЗАЄМОДІЯ ЛЮДИНИ ТА ЕКОНОМІКИ
ЯК СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА

Іван БУЯН

Copyright © 2003

Людина – особливий вид живої системи. Перш за все вона наділена складним за структурою і формами внутрішнім світом, завжди уособлює єдність дивовижних природних і соціальних, фізичних і духовних, спадкових і набутих властивостей. Об'єктивно існує неподільний взаємозв'язок кожної людини із довкіллям, у якому вона – невід'ємна частка як природи, так і суспільства. Звідси, власне, й походить фатальність взаємозалежності особи і середовища її проживання, а відтак і постійність взаємодії. Іншими словами, взаємодія з природою і взаємини із суспільством – універсальна форма і водночас необхідна умова життя людини.

Одна з важливих сфер контактування людини з природою та суспільством – економічне середовище. Існує більш чим достатньо підстав і причин для всебічного дослідження проблеми взаємодії людини та економіки.

Не дивно, що людина, її властивості, поведінка, принципи життя, цінності є об'єктом пізнання багатьох природничих і соціальних наук. Виникли і здобули фантастичних досягнень науки, присвячені дослідженню біологічних, фізіологічних, психічних явищ і процесів людського організму. Значного розвитку набули медичні науки, що розв'язують проблеми збереження і зміцнення здоров'я людей, попередження і лікування хвороб. Вивчені властивості і функції кожної клітинки, судини, кожного м'язу і нерву, склад та група крові тощо. А нещодавно світ облетіла сенсаційна звістка: розшифровано геном людини.

З'ясована послідовність майже трьох мільярдів буквнуклеотидів генетичного коду ДНК. Перед медициною відкриваються раніше нездійсненні можливості розпочати зреалізування нових біомедичних проектів.

Обґрунтовані характер та інтенсивність впливу на людину, її організм сил природи: сонця, кліматичних умов конкретного природного середовища, характеру харчування, а також праці, її інтенсивності, складності, суспільних умов життя, соціального клімату в державі, колективах, сім'ї. Досить успішно займаються проблемами людини філософи, історики, соціологи, представники релігії, письменники, працівники культури. Водночас економічна наука практично проігнорувала ту частину простору її досліджень, яка стосується питань взаємодії людини та економіки в широкому розумінні цієї проблеми, і в цьому розумінні вона, безперечно, знаходиться у великому боргу перед людиною як основною постаттю економічної системи, її соціальною складовою.

Кожна з наук, досліджуючи людину, обирає свої, відповідні її предметному змісту, соціальні і природні властивості, аспекти життя, поведінки, фізичних, хімічних, духовних явищ і процесів. Так, медичні науки (анатомія, фізіологія, чистологія, біохімія;) вивчають будову і функції організму здорової людини, різні хвороби і способи лікування (терапія, хірургія, невропатологія), а також вплив на здоров'я людини, її психологічний стан кліматичних умов, довкілля, праці, побуту (гігієна,

санітарія тощо). Філософія з'ясовує питання природи, сутності людини, її походження, співвідношення і взаємодію матерії і духу, психіки і внутрішнього світу, мислення, знання, процесів відображення існуючої реальності, переходу від відчуття до думки, ідеї, проблеми праці, волі, почуттів, уяви, інтуїції і т. п. Психологи досліджують, по-перше, біопсихічну природу людини, в якій виділяють первинні властивості (воля, стать, будова тіла, нейродинамічні властивості мозку, його функціональна асиметрія); вторинні властивості (динамічна психофізіологічна функція, структура органічних потреб); останні формуються в темпераменті і задатках; по-друге, соціальну сутність людини, розмежовуючи темперамент, задатки і здібності, мотивацію (спрямованість), характер, волю, почуття.

Коли ж ставиться питання про проблеми взаємодії людини з економікою, то докорінно змінюються об'єкт-предметні аспекти дослідження. Справа в тому, що економічна система ставить перед людиною особливі вимоги. Це й вимоги щодо віку, статі, фізичних даних, стану здоров'я, психічних характеристик, професійних знань, навичок, умінь, досвіду, рівня кваліфікації, моральних принципів, економічної освіченості. Скажемо відверто: економічній науці, яка має багатовікову історію, ще не вдалось виявити, дослідити і в комплексному, системному вигляді задіяти до економічних процесів і взаємин ті чинники, властивості та особистісні риси, котрі посідають неперехідне місце і відіграють лише їм притаманну роль в унікальній сфері взаємодії "людина – економіка".

Із багатьох різноманітних людських рис і властивостей, інтересів, прагнень, бажань, здібностей економічна наука звернула увагу головним чином на населення як один із видів економічного ресурсу і робочу силу (сукупність фізичних і духовних здібностей до праці). Доречно також нагадати, що економічна думка пройшла шлях від становища,

коли правомірною вважалась класифікація знарядь праці на ті, що розмовляють (раби), ті, що мукають (воли) і німі (речі)¹, до обіцянок забезпечити всебічний фізичний і духовний розвиток кожної людини та панування принципу "від кожного – за здібностями, кожному – за потребою". Щоправда шлях до цього світлого майбутнього був осіяний громадянською та іншими війнами, широкими репресіями, переселенням народів, голодоморами, ідеологічним насильством.

За умов становлення і розвитку ринкової системи тема людини приваблює думку економістів. Класики і неокласики, кейнсіанці і некейнсіанці намагаються з'ясувати головним чином питання рушійної сили економічної діяльності особи, впливу на їх економічну поведінку таких індивідуальних властивостей як егоїзм, раціоналізм, креативність тощо.

Так, А. Сміт і представники класичної економічної думки виділяють основні риси "економічної людини":

- 1) прагнення задовольнити свої потреби і відповідно свої економічні інтереси;
- 2) здатність та прагнення отримати максимальний результат при мінімальних витратах і звідси – схильність і здатність людини до раціональної поведінки, альтернативного використання обмежених природних і виробничих ресурсів;
- 3) особистий егоїзм людини, котрий формує конкуренцію як надважливий елемент ринкового механізму.

У самій природі людини закладені властивості, які визначають постійне прагнення до змагання, досягнення кращих, порівняно з іншими працівниками, результатів у будь-якій сфері життя і діяльності. Особа переважно дбає не про інтереси суспільства, оточуючих, а про свої власні наміри і бажання. Проте невидима рука ринку скеровує її пове-

¹ Марк Теренцій Варрон (116–27 до н. е.).
Про сільське господарство.

дінку таким чином, що, дбаючи про себе, вона все ж служить інтересам інших людей, суспільства в цілому.

Кейнсіанці та інституціоналісти вносять певні корективи і доповнення в уявлення про економічну людину, вважаючи, що:

а) людина прагне не лише до придбання матеріальних благ, а й до зростання свого вільного часу, отримання престижної роботи;

б) важливим для неї є прояв таких психологічних рис як служіння суспільству, милосердя, альтруїзм.

в) існують дієві психологічні основи схильності кожного до споживання і заощадження.

Відомий англійський економіст А. Маршалл у “Принципах економічної науки”, яку Дж. Кейнс назвав “новою політичною економією про соціальне вдосконалення”, стверджує, що політична економія, з одного боку, є дослідженням багатства, а з іншого – утворює частину дослідження людини. Економічна наука займається вивченням того, як люди існують, розвиваються, а також те, про що вони думають у повсякденному житті. Предметом її пізнання є ті спонукальні мотиви, які найсильніше і найстабільніше впливають на поведінку людини в господарській сфері її суспільного існування. Отож, це сфера, де поведінка людини обдумана, де вона найчастіше співставляє вигоди і невигоди будь-якої конкретної дії, перш ніж до неї приступити².

Значна частина економістів вважали, що економічна теорія взагалі повинна вивчати психологію людей, передусім моральні та етичні проблеми господарської діяльності, принципи, що визначають їхню поведінку. Марксизм, з одного боку, задекларував, що саме утвердження революційним шляхом су-

пільної власності є способом втілення принципу “від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”. У цьому контексті основною економічною потребою є необмежений всебічний розвиток здібностей людини. Відтак суспільство повинно забезпечити безмежний розвиток потреб, особливо духовних, всеохватне культурно-технічне зростання особистості. В царині праці основне надзавдання – всебічний розвиток творчості кожного громадянина. З іншого боку, К. Маркс зводить суть людини до “сукупності всіх економічних відносин”. У такий спосіб поняття людини в економічній системі марксизм замінює поняттям робочої сили.

Усі ці підходи і положення є цікавими і важливими. Але їх не можна визнати достатніми. Вони – скоріше декларативні заяви про окремі прагнення, властивості людини, котра функціонує у сфері економіки, а також про її спонукальні мотиви до діяльності й водночас обов’язки суспільства щодо створення належних умов проживання усіх і кожного. Факти дають змогу висловити думку, що економічна наука фактично абстрагувалася, “втекла” від людського фактора в економічному середовищі, від його явищ і процесів. На шляху створення економічних категорій вона “загубила” людські чинники, звела людину до таких понять як “робоча сила”, “особистий фактор виробництва”, “людський ресурс”.

Зауважимо, що людина входить в економічний простір не лише як робоча сила, а й з’являється саме як людина, тобто єдність усіх своїх тілесних і духовних властивостей. Інша справа, що окремі її властивості не знаходять безпосереднього застосування в економічній сфері (наприклад, властивості, котрі є важливими у сімейних взаємостосунках, або виявляються у ставленні до культурних надбань, музики, спорту).

Коли науковці говорять про взаємодію між продуктивними силами й економічними відносинами, то людина взагалі “випадає в осадок”. Їй у цій схемі

² Див. А. Маршалл. *Принципы экономической теории*. – М.: Прогресс, 1993. – С. 56, 69, 76.

місця не залишається. Розмови ведуться про якісь загальні питання впливу продуктивних сил на суть та зміни в економічних відносинах і про останні як форми розвитку продуктивних сил, про наявність чи відсутність відповідності між ними. Коли ж ставиться питання про взаємодію людини та економіки, то, на наш погляд, виникають можливості дослідити і вирішити важливі та досить конкретні завдання. Щонайперше замість продуктивних сил постає сфера виробництва взагалі і робоче місце зокрема, а замість абстрактного поняття “економічні відносини” – конкретні економічні форми, що опосередковують формування прибутку, спрямовані на придбання речей, використання та оплату послуг, виплату податків тощо.

Абстракція (від лат. *abstraction* – відокремлення, залишати осторонь) – це науковий метод, який полягає у використанні лише частини із багатьох даних про те чи інше явище. Абстрагуються від другорядних чи несуттєвих для явища властивостей, залишаючи саме те, що його характеризує найбільшою мірою. Відтак важливо вірно визначити, що є головним, а що другорядним, що є суттєвим для явища чи процесу, а що – несуттєвим і, природно, що треба виділити для зосередження уваги, а що опустити.

Метод абстракції, звичайно, широко застосовується і в економічній науці. І загальноприйнятним тут є те, що при вивченні економічних явищ і процесів абстрагуються не лише від несуттєвого, другорядного, відхилень від основного. На жаль, у багатьох випадках абстрагуються і від самого учасника, тобто від того суб'єкта праці, хто є основою економічних явищ і процесів – від людини. Наприклад, у темах попиту, пропозиції, їх законів мовиться не про економічну поведінку людей, а про криву попиту, криву пропозиції. Зрозуміло, що абстракція як метод дослідження не може заперечуватись. І застосування графіч-

них, математичних інструментів – це важливі форми дослідження, відображення економічних феноменів. Однак, вдаючись до методу абстракції, треба прагнути зберегти повною мірою те, що нині іменується людським чинником. Отож-бо варто з'ясувати, яка роль у кожному економічному явищі належить людині, які її переживання, як вона це сприймає, і як на це реагує, яку лінію поведінки обирає та практично втілює.

Відомо, що, наприклад, у центрі сучасної наукової концепції управління знаходиться людина, яка вважається найвищою цінністю для фірми. Доведено, що фірма лише в тому випадку може досягти бажаної ефективності своєї діяльності, коли кожен працівник буде зацікавлений у цьому. Тому саме існуючі системи управління забезпечують стимулювання різних здібностей працівників, максимальне їх використання у процесі виробництва речей і послуг, зосередження їх зусиль на належному догляді за знаряддями праці, економічними витратами сировини, палива, робочого часу та ін.

Справді людина є центральною, основною фігурою чи дієвою особою усіх сфер і форм суспільного життя. Суспільство у своєму історичному розвитку має тенденцію прогресивних змін у царині законів, принципів, умов, форм політичної, економічної, моральної, юридичної, релігійної дійсності руху від умов зневаги, пригнічення цілих класів, каст, людей, які виконують фізичну роботу, себто тих, хто обслуговує вищі касты, до принципів рівності. У політичному аспекті це рух від диктатури до демократії, в економічному житті – від тоталітарної, ієрархічної, адміністративно-командної системи до ринкової.

У процесі історичного розвитку соціально-економічних систем спочатку насаджувались, а потім поступово відмирили ті з них, які були побудовані на поділі самого суспільства на стани робо-

власників і рабів (Римська імперія, Греція, Месопотамія і Палестина та ін.); касты (варни): брахмани (управителі), кшатрії (воїни), вийшії (господарники) і шудри (безправні члени суспільства, з відповідним родом занять – обслуговування вищих каст, виконання найнепрестижніших, важких, брудних видів роботи) – Індія; поділу людей на управлінців (які напружують мозок) і підлеглих (які напружують м'язи), на ранги за посадами і багатством, на помічників і кріпаків тощо. В той чи інший статус, в ту чи іншу касту людина попадає залежно від того, до яких з них належали батьки.

В цивілізованих демократичних країнах з ринковою економікою теж існують різні верстви населення. Є групи багатих, із середнім статком і бідних сімей. Поділ праці розмежує працівників не лише за видами праці (професіями), а й за її складністю, рівнем кваліфікації. Але ця система надає можливість кожній людині за умов сумлінності, наполегливості, цілеспрямованості досягати найвищої мети у своєму розвитку і благополуччі. Звідси очевидно, що дослідження питань взаємодії людини і ринкової економіки центрується навколо освіти та фундаментальних знань, які слугуватимуть полегшенню і підвищенню ефективності цієї взаємодії.

Економіка – це перш за все сукупність різних складних і простих форм взаємодії між природними, соціальними, суспільними явищами і процесами. Саме суспільство є продуктом взаємодії людей, природи і людини, економіки і людини, влади і людини й так до нескінченності. Воднораз взаємодія людини та економіки характеризується особливим типом, тому що визначає причини взаємозумовленого розвитку обох складових діадної системи. Поєднуючи різне і відмінне, аналізована взаємодія відіграє роль інтегратора продуктивного суспільного життя. Так, з одного боку,

економіка – похідне явище від людини. Але в людині розміщені властивості, продовженням яких і є продуктивні сили й усі процеси виробництва предметів і послуг, економічні взаємостосунки.

На кожній основній ділянці економіки знаходять свій прояв ті чи інші властивості людини. При чому кожна властивість присутня і здійснює вплив своїм окремим способом, чином і в певному місці. Так, безумовно, особлива роль належить потребам, фізичній силі, знанням, умінням, досвіду, схильності до творчості, витривалості, стану здоров'я, здатності до економічних взаємин з іншими людьми, економності, раціональності, винахідництву, щедрості і жадібності, індивідуалізму і колективізму. Тому взаємодія людини та економіки – основа, яка зумовлює розвиток і людини, й економіки, їх саморух. Форми взаємодії людини і економіки – головні форми існуючої економічної системи.

Виокремлення явищ взаємодії людини та економіки може стати важливим методологічним принципом пізнання суті економічної системи взагалі й окремих її складових, виявлення і визначення місця і ролі людини в економіці та суспільному житті. Адже пізнання явищ можливе лише тоді, коли з'ясовуються принципи і суть їх взаємодії. Такий підхід виправдовує потребу під іншим кутом зору поглянути на всі економічні явища і процеси. Значно знижується ступінь абстрактності, адже одна справа, коли розглядається категорія економічних відносин між людьми, і зовсім інша – коли вивчаються економічні взаємини. Ще по-іншому бачиться проблема, коли мовиться про дію закону попиту, закону пропозиції, або коли розглядається питання про взаємодію між покупцем і продавцем.

Виокремлення проблеми взаємодії людини та економіки визначає нові аспекти соціально-економічних досліджень. Зокрема:

1) виникає потреба з'ясувати механізм отримання економічної інформації, її засвоєння, реакції на неї і прийняття рішення щодо дій у тому чи іншому напрямку, за певних економічних умов;

2) одна справа, коли ми виділяємо і співвідносимо продуктивні сили і виробничі відносини (марксистський підхід), інша – коли аналізуємо сферу і явище самих процесів виробництва речей і послуг, процес праці, з одного боку, й обґрунтовуємо соціально-економічні взаємини між учасниками економіки – з іншого.

Відмінно постають також ті проблеми, які з'ясовують природу взаємодії людини і засобів виробництва у формі праці безпосередньо у сфері виробництва товарів і послуг та її економічні відносини у просторі виробництва та інших сегментах економічної системи.

Людина може задовольнити свої потреби в ринковій економіці, лише занурившись у ринок. Поза ним такі можливості малоефективні. Зануритися в економічну систему для людини означає:

1) зайняти робоче місце, або організувати свою власну справу;

2) вступити в економічні стосунки з іншими суб'єктами, що можливо лише тоді, коли відбувається перший акт трудового процесу;

3) процес праці відбувається на робочому місці, але всі основні матеріальні умови знаходяться в економічних нормах, принципах, обставинах.

Тому, з одного боку, головним є ті функції, які працівник виконує, та робота, котру він здійснює безпосередньо на робочому місці у сфері виробництва. Саме тут працівник втілює свій внесок у ВВП, НД. Саме цей внесок, його розмір, обсяг (існують кількісні і якісні показники, які “зважують”, оцінюють цей внесок) є основою, що визначає рівень доходу. З іншого боку, важливим є й те, при якій економічній системі ці функції виконуються. Якщо при ринковій, то виникають запитання: які умови

визначені в угоді між працівником і підприємцем?, як співвідносяться попит і пропозиція на ринку праці і ринку товарів?

Дослідження явищ і процесів взаємодії людини та економіки дає змогу з'ясувати одне із найскладніших питань економічної теорії: чим відрізняються, в якому взаємозв'язку перебувають і як одне на одне впливають техніко-технологічні, трудові, організаційні явища і процеси економіки та економічні відносини між людьми.

По-перше, людина у сфері виробництва предметів і послуг – один із економічних ресурсів, особистий чинник виробництва, а сфера економічних відносин відіграє роль однієї з сторін, одного із суб'єктів відносин.

По-друге, у першому випадку людина взаємодіє з предметами природи, знаряддями праці, сировиною, паливом та ін.; у другому – із іншими людьми, керуючись існуючими економічними нормами, тарифами, цінами, законами попиту, пропозиції, умовами отримання доходу.

По-третє, у першому випадку справа зводиться до різних людських витрат: а) значної кількості часу; б) фізичної сили, енергії; в) нервових клітин; г) позитивних і негативних переживань. У другому випадку йдеться про те, влаштовують чи не влаштовують економічні важелі праці, матеріальні і моральні стимули до діяльності, умови угоди між працеємцем і працедавцем з приводу кількості праці, її якості, творчості, зовнішніх обставин, режиму робочого дня, безпеки та ціни праці. Іншими словами, одна сторона цих взаємин віддає працю, а інша – гроші як втілення певного обсягу багатства. Витративши працю, виконавши певну функцію у сфері виробництва речей чи послуг, принісши тим самим іншій стороні певну користь, працівник отримує гроші, що дають йому змогу придбати на ринку все, що принесе користь, задовольнить його потреби.

Неможливо обмежитись питаннями ринку праці, самої праці, безробіття. Ми змушені вийти за рамки тієї частини життя людини, коли вона є працездатною і подивитися з економічної точки зору перш за все на дитинство і, звичайно, на пенсійний період життя людини. Найвідповідальнішим етапом у житті (упродовж якого формуються її фізичні і духовні якості особи, від характеру, суті і змісту яких залежить практично її доля і можливості розвитку економіки держави) є період соціального старту – від народження до працездатного віку.

У цей час: а) формується світогляд людини, її моральні принципи, духовні установки, спрямованість, вольові якості, ставлення до праці, інших людей; б) набуваються знання, достатні чи недостатні для того, щоб відповідати вимогам плідної праці; в) набувається рівень розвитку, що дозволяє чи не дозволяє оволодіти тими професійними, кваліфікаційними знаннями і вміннями, які необхідні для ефективної трудової діяльності; г) формуються якості, завдяки яким людина стає здатною чи не здатною до творчості.

Особливостями цього періоду життя і розвитку людини є такі:

1) людина знаходиться на такій стадії свого життя, коли спочатку повною мірою, а з часом і значною мірою не вона вибирає, що їй привласнювати, не вона визначає, що добре і що погано, а все це їй надають, нав'язують ззовні;

2) основними формувачами свідомості людини в цьому віці є члени сім'ї, дитячий заклад, школа, друзі, сусіди, родичі, телевізійні і радіопередачі, підручники, преса та інші джерела інформації;

3) дитина споживає матеріальні і духовні блага, надані їй батьками безкоштовно, а тому є утриманцем;

4) об'єктивним є розрив між важливістю і складністю завдань, які в цей період треба виконати для підготовки до самозабезпечення, самостійного від батьків життя і заходами, компонентами, умовами, силами, що забезпечують усвідомлення цих завдань, активізують зусилля щодо їх здійснення.

Звичайно, дитині дуже важко зрозуміти, що сьогодні вона повинна прикласти зусилля і сформувати здібності, які їй стануть у пригоді лише через багато років. Не дуже бентежить її і те, що через кілька років вона не буде утриманцем, а набуде статусу людини, яка повинна забезпечити засобами життя не тільки себе, а й членів родини, платити податки і т. ін. Адже сьогодні вона, здебільшого, більш-менш забезпечена житлом, одягом, взуттям, харчами, себто тим, що необхідно для навчання у школі та ефективного життя.

Отже, у періоді життя людини доречно виділити: а) період дитинства, б) працездатний період і в) пенсійний період. Кожен з них посідає особливе місце у взаєминах людини та економіки, спричинюючи розвій певних функцій з боку економіки щодо людини і навпаки. Економіка покликана дбати про людину, забезпечувати добробут упродовж усього її життя. Людина ж повинна подбати про створення економіки такого рівня розвитку і про такі можливості участі в ній, за яких у неї самої було б усе необхідне і в дитинстві, і в "робітний" період, і у літньому віці.

Надійшла до редакції 19.06.2003.